

""Українська мова обов'язкова в державних школах // Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 12 липня.

"Юліус. Дещо з життя вищих початкових шкіл // Республіканські вісті. — Вінниця. — 1919. — 5 січня.

Нестуля О.

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ (1917 р. - початок 20-х років)

Культові пам'ятки Полтавщини стали об'єктом зацікавлення громадськості, наукових товариств та окремих колекціонерів вже в другій половині XIX ст. Проблеми їх збереження та охорони неодноразово підіймались на сторінках "Киевской Старини", "Полтавских епархиальных ведомостей", "Археологической летописи Южной Руси". Чільне місце вони займали в роботі Полтавської губернської вченої архівної комісії [1], а особливо історико-археологічного комітету та епархіального древлєско-вища при ньому, заснованих у жовтні 1906 р. зусиллями науковців, церковних та культурних діячів краю [2]. Від дня свого заснування до них постійно звертався Музей Полтавського губернського земства. На початку XIX ст. він мав чудову збірку церковних старожитностей, у формуванні якої взяли безпосередню участь, як відомі колекціонери, так і пересічні громадяни [3].

Українська Центральна Рада, яка постала в Києві в перші дні після повалення російського самодержавства, прагнула підійти до вирішення пам'яткоохоронних завдань системно та комплексно. З цією метою восени 1917 р. в структурі Генерального Секретарства (з січня 1918 р. - Міністерства) народної освіти був утворений відділ охорони пам'яток, який мав здійснювати догляд за церковними старожитностями [4].

На Полтавщині відповідні функції виконував В.Щербаківський, призначений влітку 1917 р. комісаром по охороні пам'яток краю. Культурні пам'ятки знаходились у полі постійної уваги і з боку членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Комітет виник у червні 1917 р. і об'єднав таких відомих науковців, культурних та громадських діячів губернії як К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський, В.Липинський. При цьому їм вдалося порозумітися з місцевим духовенством української національної орієнтації. Вже влітку 1917 р. його представник протоієрей Ф.Булдовський увійшов до складу комітету і спільно з іншими його членами опікувався проблемами охорони історико-мистецьких скарбів Полтавщини і, в тому числі, культурних пам'яток^].

Факт співробітництва Полтавської епархії з пам'яткоохоронним комітетом національної орієнтації, на нашу думку, пояснюється тим, що значна частина духовенства Полтавщини вже весною 1917 р. підтримала політичні гасла Центральної Ради і виступила за українізацію церковного життя та богослужіння. Саме такі рішення були прийняті на Полтавському епархіальному з'їзді, який відбувся 3-6 травня 1917 р. [6].

Вже восени 1917 р. відділ та місцеві пам'яткоохоронні інституції почали відігравати провідну роль у вирішенні проблем охорони культурних пам'яток. Так, ще в кінці вересня 1917 р. Прилуцький повітовий комісар В.Михайленко надіслав до відділу телеграму, в якій повідомляв про наміри сільського комітету Ново-Тарновщини перенести до свого села старовинну церкву з с. Антонівка. Завідувач відділом М.Ф.Біляшівський негайно звернувся до членів комітету з листом, в якому виклав пам'яткоохоронні застереження щодо церкви, а згодом на прохання селян погодився особисто виїхати до с.Антонівка для обмірів і фотофіксації пам'ятки [7].

Неодноразово за допомогою в організації охорони та дослідження культурних пам'яток до відділу зверталися діячі науки і культури, пам'яткоохоронці Полтавщини. Відділ користувався допомогою громадських пам'яткоохоронців. Зокрема, в жовтні 1917 р. М.Ф.Біляшівський звернувся з проханням з'ясувати долю старовинного іконостасу церкви в с.Веприк Гадяцького повіту на Полтавщині до членів місцевого товариства "Прогрес" [8].

Зрозуміло, що увагу пам'яткоохоронців привертала, перш за все, ті пам'ятки, яким загрожувала найбільша небезпека. Зокрема, влітку 1918 р. вони доклали немало зусиль, щоб уберегти Покровську церкву в Полтаві. З відповідною ініціативою виступив комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, голова якого К.В.Мощенко та учений секретар В.О.Щепотьєв в липні 1918 р. писали у листі до відділу охорони пам'яток : "В 1908 р. з м.Ромни було перенесено і поставлено на архиєрейському дворі Покровську церкву, збудовану останнім кошом Калнишевським. Це Цікавий пам'ятник історії української архітектури. Зараз дах на церкві проржавів, вода від дощів тече в середину, кутки, гніють, фарба на стінах облазить. В самій церкві колись правилася служба, а тепер зроблено склад речей церковних і нецерковних. Так що коли б хто захотів відправити панахиду по Калнишевському, то й цього зробити було б ніяк неможливо. А епархіальна влада ставиться до всього цього цілком недбало, хоч церква й стоїть у дворі у архиєрея перед його вікнами.

Довідавшись про це, комітет подав прохання Полтавському єпископові Феодану, щоб той зробив розпорядження про негайний ремонт По-

кровської церкви і повідомив про це комітет, аби він міг за ремонтом доглядати і щоб єпископ звелів, аби в церкві було відновлено церковну благоліпність"[8].

Однак, єпископ ніяк не відреагував на прохання пам'яткоохоронців. В зв'язку з цим вони і були змушені звернутися за допомогою до відділу охорони пам'яток. Зазначивши "попередню недбайливість єпархіальної влади до українського пам'ятника", К.В.Мощенко та В.О.Щепотьев просили посприяти у виділенні коштів на ремонт унікальної архітектурної пам'ятки, своєрідного символу козацької слави українського народу.

Слід віддати належне співробітникам відділу охорони пам'яток. Вони не забарилися з тим, щоб вжити необхідних заходів. Вже в середині 1918 р. М.Ф.Біляшівський звернувся до єпископа Феофана та Міністерства віросповідань, що відало питаннями культового життя в Україні, з офіційними запитами відділу, в яких цілком поділялась стурбованість полтавських пам'яткоохоронців станом Покровської церкви та ставилось питання про виділення на її ремонт необхідних коштів[9].

Зусилля подвижників справи збереження історико-культурної спадщини не були марними. 9 серпня 1918 р. єпископ Полтавський і Переяславський Феофан повідомив відділ охорони пам'яток проте, що ним "зроблені належні розпорядження відносно ремонту перенесеної у Полтаву в 1908 р. з м.Ромен Покровської церкви." Щоправда він зазначав, що "ремонт буде зроблено в межах необхідного, щоб лише уберегти церкву від спустошення, через те, що капітальний ремонт тепер неможливий в зв'язку з відсутністю коштів та матеріалів"[10]. Однак, навіть, побіжного ремонту виявилось досить, щоб підтримати пам'ятку, відвернути її загибель.

Відділом були вжиті заходи до збереження у першозданному вигляді іконостасів собору в Миргороді, церкви Данила Апостола в с. Великі Сорочинці Миргородського повіту. Зокрема, важливі питання, пов'язані з дослідженням та збереженням церкви Данила Апостола (Спасо-Преображенської) у с. Великі Сорочинці на Полтавщині підняв співробітник відділу талановитий український художник К.Д. Трохименко. Перебуваючи влітку 1918 р. у відрядженні до Миргородщини, він зустрівся з О.Г.Сластьоном, який розповів, що коли під час поїздки до Великих Сорочинців спробував було перевірити стан збереження пам'яток церкви, зіткнувся з досить недобррозумілим ставленням її настоятеля. При цьому з'ясувалося, що він розпорядився замурувати родинний склеп Данила Апостола, що знаходився в церкві, та закрити ікону "Введення" з зображенням родичів гетьмана. Повідомляючи про це 18 липня 1918 р. відділ охорони пам'яток, К.Д. Трохименко просив звернути особливу увагу на охорону церкви[11].

Власне вона заслуговувала цього. І не лише тому, що церква була побудована на замовлення відомого політичного діяча, гетьмана України Д.Апостола, в ній був охрещений М.В.Гоголь. Спасо-Преображенська церква являла собою одну з найвизначніших пам'яток монументальної мурованої архітектури та українського монументального мистецтва 18 ст. Особливою витонченістю відзначався семиярусний різьблений іконостас, утворений трьома іконостасами, що містили понад 100 ікон. Однак, на початок XX ст. комплексні дослідження Спасо-Преображенської церкви не проводилися і, навіть, науковці достеменно не знали про всі тонкощі її архітектури та художнього оздоблення. В зв'язку з цим М.Ф.Біляшівський включив дослідження церкви Данила Апостола до плану першочергових заходів відділу, кошти на які були асигновані гетьманським урядом влітку 1918 р.

На початку серпня Микола Федотович звернувся з проханням "докладно обслідувати як саму церкву і всі пам'ятники її, так і склеп, де поховані гетьман Данило Апостол з родиною, обміряти та описати церкву, іконостас, малювання, зробити гарні фотографії з усього, а з найбільш цікавого копії в фарбах" до С. А.Таранушенка, молодого харківського мистецтвознавця, вихованця Ф.І.Шміта. [12] Ще навчаючись в Харківському університеті, Стефан Андрійович зарекомендував себе як допитливий і глибокий дослідник української старовини і, в тому числі, церковної. Його дипломна робота "Іконографія українського іконостаса" була написана на багатющому матеріалі, почерпнутому дослідником з музеїв, архівів, церков Чернігівщини, Харківщини, заслужено отримала золоту медаль університету[13]. Отже, кращого дослідника церкви Данила Апостола годі було й шукати.

Захопився планами вивчення унікальної пам'ятки і сам С. А.Таранушенко. Однак, просив перенести їх реалізацію на весну наступного року. Як повідомив у листі від 12 серпня 1918 р. М.Ф.Біляшівського Ф.І.Шміт, виїхати відразу до Великих Сорочинців, як цього вимагав Микола Федотович, С. А.Таранушенко не міг — завершував роботу над рукописом історії мистецтва Слобожанщини. "Оскільки відмова С. А.Таранушенка викликана виключно міркуваннями наукової сумлінності, — закінчував свого листа Ф.І.Шміт, — я сподіваюсь, що Ви на нього сердитись не будете"[14]. Думається у співробітників відділу охорони пам'яток нарікань на С. А.Таранушенка не було, оскільки у своєму, листі до М.Ф.Біляшівського він не лише пояснив причини, які унеможливили його виїзд до В. Сорочинців, а й поділився своїми міркуваннями з методики і практики вивчення пам'яток культурної архітектури. Що ж до церкви Данила Апостола, то в вересні 1918 р. її дослідження відділ доручив Б.Л.Милорадовичу[15].

Встановлення на початку 1919 р. на території Полтавщини радянської влади з її відвертою богоборчою політикою значно ускладнило роботу пам'яткоохоронців по збереженню церковних старожитностей. Однак, їх охорона залишалась важливішим завданням Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (в лютому 1918р. діяв у Харкові, а з середини березня - у Києві) [16].

Не залишився осторонь проблем охорони культових пам'яток також Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмис), створений в лютому 1919 р. Вони постійно знаходились в полі зору його співробітників Г.Демочка, М.Семікіна, К.Мощенко та В.Щербаківського. Вони, зокрема, проводили обстеження церковного і монастирського майна, виявляючи культові та інші речі історико-мистецького значення[17]. Вже в 1919 р. цікаве дослідження про пам'ятки культової архітектури Полтави видрукував М.Рудинський[18]. Влітку 1919р. обстеження ряду церков Пирятина і навколишніх сіл здійснив В.Щербаківський. При чому найбільш цінні раритети — виявлені в храмах ("Євангелія", "Біблії", ризи, хрести та ін.) учений описав в "Записках" Полтавського наукового товариства дослідження та охорони пам'яток [18].

Відповідна робота набула більшого розмаху після закінчення громадянської війни. Губкопмисом вже на початок 1922 р. була розроблена "Програма для самостійного збирання відомостей про пам'ятки дерев'яного церковного будівництва і предметів церковної старовини". її автор, молодий мистецтвознавець М.Семікін, на сторінках "Бюлетня губернського відділу народної освіти на Полтавщині" виступив з переконливим обґрунтуванням "Програми". Безцінні для української науки і культури пам'ятки дерев'яного зодчества і, зокрема, старовинні церкви, наголошував він, безслідно зникають під плinom часу, розбираються на будівельні матеріали чи перебудовуються. Пам'яткоохоронці часто лише констатують прикрі випадки оскільки "попередити гі чи інші зміни в первісному вигляді пам'ятки, так само як і обслідування на місці перебудов і ремонтів з метою можливої чисто теоретичної реставрації її, збирання архівних і побутових матеріалів, предметів релігійного культу, досить необхідне в науковому відношенні, — можливо лише за наявності точних даних про сучасний стан пам'ятки."

Однак, продовжував М.Семікін, "за сучасних умов сполучення, нестачі коштів, дефіциті взагалі і особливо на місцях спеціальних працівників, збирання відомостей такого характеру про пам'ятки монументальної архітектури краю зусиллями окремих осіб в подальшому немислимо". В зв'язку з цим основну мету публікації на сторінках "Бюлетня" роз-

робленої ним "Програми" М.Семікін бачив у залученні до справи реєстрації культових пам'яток широкого загалу, який, "тим самим долучився б до культурної спадщини минулого і якому буде ввірена подальша доля цієї спадщини".

Оскільки "Програма" була розрахована на аматорів-пам'яткоохоронців, в ній наводився досить детальний перелік тих даних про виявлені культові пам'ятки, які вони мали надсилати до Полтавського губкопмису. Зокрема, потрібно було повідомити назву храму, його зв'язок з історичними подіями, місцевим побутом, фундаторами, прізвища архітекторів та художників, час спорудження та наступні перебудови, наводити детальний опис зовнішнього вигляду та внутрішнього оздоблення церкви, собору, часовні чи дзвіниці. Увага добровільних помічників пам'яткоохоронців приверталась також до виявлення історико-мистецьких дзвонів (час і місце виготовлення, надписи, імена людвисарів, пожертвувачів); старовинних ікон (імена іконописців, коли і ким поновлювались, які світські сюжети мають); іконостасів, кіотів, старовинних церковних книг, "Євангелій", рукописів, окладів, церковного начиння. Необхідно було також надсилати до губкопмису відомості про стан пам'ятки, а в разі небезпеки для неї — негайно повідомити про це комітет[20].

Немало зусиль до вирішення завдань реєстрації культових пам'яток краю доклали співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини. Так, їх не обійшли увагою учасники організованої музеєм в серпні 1921 р. комплексної історико-етнографічної експедиції до містечка Яреськи на Миргородщині. Експедиція у складі співробітників музею та запрошених фахівців (В.Верховинедь, І.Капустянський, К.Мощенко, М.Наконечний, Є та М.Рудинські, В.Щербаківський) за півтора місяця збрала значний етнографічний матеріал, замалювала, обміряла та зафотографувала основні типи будівель, в тому числі культові споруди, містечка[21].

Та особливо вагомими були результати подорожі завідуючого археологічним відділом музею М.Я.Рудинського до Кобеляцького та Кременчуцького повітів у вересні-жовтні 1922 р. Ставлячи за мету огляд, перш за все, археологічних об'єктів, М.Я.Рудинський значну увагу приділив культовим пам'яткам регіону. Пройшовши пішки більше 200 верст, він, зокрема, оглянув 31 церкву в селах і містечках на маршруті подорожі: Полтава-Перешепино-Білики-Кобеляки-Кишеньки-Переволочна-Келеберда-Кременчук. "Як і треба було чекати, — з сумом констатував М.Я.-Рудинський, — старих церков майже не залишилося. На протязі величезним я знайшов лише одну церкву дерев'яну XVIII ст. не зіпсовану пізнішими перебудовами — в м. Н. Санжари (ц. Св.Миколи), дві церкви

XVIII ст. з прибудовами в Кобеляцькому повіті і одну кам'яну церкву барокову в Городищі Кременчуцького повіту. Ампірових дерев'яних церков я зустрів лише дві (Ц.Михайла в Н.Санжарах і церква в с. Комарівці під Кобеляками). Ампірові кам'яні церкви в Кременчуці й Крюкові не згадую. Решта церков збудовані за трафаретом; оскільки бездушним і безглузким, що в однім містечку стоїть дві зовсім подібні церкви (Чигрин-Діброва)"

В зв'язку з цим М.Я.Рудинський пропонував внести деякі корективи в усталені на той час критерії оцінки пам'яток культурної архітектури. "З наведеного вище, — писав він у своєму звіті за подорож, — ясно, що в наших умовах, продиктованих погромом консисторських архітекторів, ми маємо боронити не лише церкви XVIII ст., а й церкви початку XIX ст., хоча в нас усе ще не звикли трактувати ампірові пам'ятки, як будівлі, близькі й навіть більш рідні нашому дерев'яному будівництву".

М.Я.Рудинський пропонував взяти під охорону Миколаївську (1784 р.), Успенську (1768 р.), Михайлівську (1782 р.) церкви в м. Нові Санжари, Успенську в м. Кобеляках, старовинні церкви в с. Комарівка, с. Городище та ін. Він же привертав увагу до збереження іконостасів церков Богородиці в с. Жовнино та с. Чигрин-Діброва, Спаської — в с. Власівка, Михайлівської — в с. Кишеньки, Покровської — в с.Переволочна, Богородиці — в с. Власівка. Учений наводив також перелік унікальних ікон, килимів, пам'яток шитва, різьблення, які зберігалися в оглянутих ним церквах[22].

Заходи по організації реєстрації культурних пам'яток, вжиті Полтавським губкопмисом, досить скоро дали суттєві результати. Вже на початок 1923 р. в пам'яткоохоронних органах губернії було взято на облік до 250 дерев'яних церков, які за розробленими методиками мали ознаки історико-культурних пам'яток[23]. Разом з тим ці дані не можна було вважати ні вичерпними, ні цілком об'єктивними. Справа в тому, що частина храмів була заведена до відповідних реєстрів за літературними джерелами, без перевірки їх сучасного стану чи, навіть, наявності. Зокрема, у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за березень 1923 р., зазначалось, що реєстр культурних пам'яток губернії складається на основі клірових книг Полтавської єпархії[24].

Тоді ж були зроблені й певні кроки по дослідженню культурних пам'яток. Зокрема, М.Я.Рудинський під час подорожі восени 1922 р. до Кобеляцького та Кременчуцького повітів поставив собі за мету зробити замальовки "надбанних хрестів, що, — як він писав у своєму звіті, — частогусто переживають кілька церков і вінчають бані нових консисторських збудовань"[25]. Результатом плідної праці ученого стали малюнки над-

банних хрестів оглянутих ним церков двох повітів Полтавщини. М.Я.Рудинський склав також детальний опис Успенської, Михайлівської, Миколаївської церков у м. Нові Санжари, зробив класифікацію історико-мистецьких іконостасів у відповідності до стилів (барокко, рококо, ампір), які панували в українському зодстві ХУП-XIX ст. Однак, здійснити більш ґрунтовні та масштабні дослідження він просто не міг — в його розпорядженні не було необхідного для детальних обмірів та фотофіксації пам'яток обладнання, коштів для залучення до цієї роботи допоміжного персоналу. З цих же причин був змушений обмежуватися лише каталогізацією та систематизацією наявних культурних пам'яток відомий їх дослідник, завідувач історико-етнографічним відділом Центрального пролетарського музею Полтавщини К.В.Мощенко[26].

Під доглядом пам'яткоохоронців проходила також інспірована на початку 20-х років партійними та радянськими органами компанія по закриттю монастирів та хатніх церков. На їх вимогу до Центрального пролетарського музею Полтавщини в 1922 р. з Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря губліквідком передав двадцять п'ять церковних стародруків, серед них Острозька "Євангелія", один рукописний ірмологіон, оздоблений високохудожніми заставками, дві мітри, 2 епітрахілі, 5 риз[27]. Полтавські пам'яткоохоронці домоглися також того, що в березні 1923 р. губліквідком направив до губернського відділу народної освіти опис майна ліквідованого напередодні Великобудищанського жіночого монастиря[28]. Після його детального аналізу до музею було відібрано 220 речей історико-мистецького значення[29].

Колекції Центрального пролетарського музею Полтавщини значно поповнили також пам'ятки з зачинених на початку 20-х років хатніх церков губернського центру. Зокрема, високохудожні килими, рушники, речі церковного вжитку поступили до Полтавського музею з хатніх церков першої чоловічої гімназії, архієрейської, інституту народної освіти, духовної семінарії, єпархіальної школи, закладів охорони здоров'я [30].

На жаль, не зважаючи на подвижництво пам'яткоохоронців, на початку 20-х років стати на перешкоді масового нищення пам'яток в ході кампаній по ліквідації хатніх церков та монастирів вони не змогли. Віддаючи належне співробітникам пам'яткоохоронних органів, музеїв, органів народної освіти, діячам науки і культури, які зберегли для майбутніх поколінь значне число унікальних пам'яток з приречених радянською державою осередків духовності і культури, маємо всі підстави стверджувати, що ще більше їх загинуло від рук ревних провідників політики атеїзму.

При цьому не було ніяких гарантій щодо збереження навіть тих пам'яток, які передавались з зачинених хатніх церков та монастирів у відан-

ня пам'яткоохоронних органів. Так, на початку 1923 р. Полтавський губліквідком прийняв рішення зачинити церкву при архієрейському будинку в Полтаві. Губпартшкола, яка зайняла будинок архієрея, планувала використати церкву під клуб. Незважаючи на протести Полтавського музею (церква була на обліку як пам'ятка) губліквідком санкціонував таке її пристосування для "культурно-освітніх потреб". Єдине, що вдалося добитися пам'яткоохоронцям — згоди губпартшколи передатим внутрішнє убранство церкви. Однак, до того часу, доки музей знайшов кошти, щоб перевезти культові речі архієрейської церкви до своїх приміщень, значна частина їх і, в тому числі, сім великих створок від унікального іконостасу, була використана губпартшколою для опалення своїх приміщень[31].

Не кращим в цей час був і стан охорони інших культових пам'яток — приходських церков і соборів, костьолів, кірх, синагог, кенас і т.д. — які перебували в користуванні релігійних громад. На початку 20-х років проводилась перереєстрація останніх, в ході якої місцеві органи влади укладали з общинами віруючих договори на користування культовими спорудами та їх майном. Цілком закономірно, що пам'яткоохоронці прагнули ввести до договорів на використання пам'яток культової архітектури чи історико-мистецьких зразків церковного начиння відповідні застереження. Тим більше, що це передбачалося інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 10 листопада 1920 р.[32]. Насправді кампанія по перереєстрації релігійних громад пройшла в Україні без залучення до неї пам'яткоохоронців і дотримання відповідних положень названої інструкції. "Після укладання договорів з групами віруючих на передачу владою майна і будівель для богослужіння, — констатував, наприклад, в середині березня 1923 р. відділ управління Полтавського окрвиконкому, — описи майна не посилались у відділ народної освіти, багато пам'яток старовини і мистецтва а також предмети релігійного культу, які мають історико-художнє значення, не взяті на облік і, в наслідок цього, не охоронялись і не охороняються у відповідності до встановленого порядку"[33].

Розуміючи, яка небезпека загрожувала пам'яткам, директор Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Я.Рудинський звернувся до виконкомів з проханням забезпечити охорону хоча б найбільш визначних із взятих ним на облік культових споруд. Зокрема, в листі до завідувачого Золотоношським музеєм від 7 березня 1923 р. він просив взяти під догляд Спасо-Преображенську церкву Красногорського жіночого монастиря [34]. Надсилаючи в березні 1923 р. до ліквідаційної комісії губвиконкому список пам'яток культової архітектури Полтавщини (Хресто-Воздвиженський монастир, Покровська, Вознесенська, Спаська, Стрітенська, Миколаївська церкви, Успенський собор), М.Я.Рудинський одночасно звер-

нувся з проханням "повідомити відповідні релігійні общини про те, що всякий ремонт їх (особливо зокола) без повідомлення музею і відповідної його санкції, недопустимий"[35].

Тоді ж, в березні 1923 р., подібного листа М.Я.Рудинський направив до виконкому Лубенського повіту, на території якого як пам'ятки були зареєстровані Мгарський Спасо-Преображенський монастир та Вознесенська і Троїцька церкви у Снітині. На його підставі повітвиконком зобов'язав голів Лубенського і Снітинського волосних комітетів слідкувати за тим, аби релігійні громади названих храмів не проводили ремонту і перебудов без дозволу Центрального пролетарського музею Полтавщини [36].

Підтримка повітвиконкомом пропозицій пам'яткоохоронців, безумовно, заслуговує позитивної оцінки. Тим більше, що розуміння завдань збереження культових пам'яток, як ми вже зазначали, було характерним далеко не для всіх місцевих органів влади. Однак, цінність подібних постанов і розпоряджень, прийнятих Лубенським повітовим та іншими виконавчими комітетами, органами народної освіти чи спеціальними пам'яткоохоронними органами значно б зросла за умови фіксації фахівцями стану пам'ятки напередодні передачі її релігійній громаді, включення особливих застережень щодо її збереження до договору з общиною. Проте якраз цього в практику пам'яткоохоронної роботи початку 20-х років ввести було просто неможливо через нестачу кадрів кваліфікованих пам'яткознавців на місцях, а ще більше — кавалерійські темпи проведення парлаино-державними органами антицерковних кампаній, за галасом яких голос охоронців історико-культурної спадщини часто можна було почути лише після їх завершення, коли нерідко вже було нічого рятувати.

Зайвий раз це засвідчила кампанія по вилученню церковних цінностей, проведена радянською владою в 1922 році. Зокрема, переповнений болем і відчаєм лист прийшов влітку 1922 р. до Археологічного комітету при Всеукраїнській Академії наук від невідомого кореспондента з Великих Сорочинців Миргородського повіту. В листі повідомлялось про руйнування родинного склепу Апостолів у церкві Святого Спаса. В пошуках дорогоцінних речей — золота і зброї — склеп було відчинено, попсовано домовини з прахом гетьмана, його дружини та інших небіжчиків, що знайшли останній спочинок під зводами збудованої Данилом Апостолом Церкви. Увагу спеціальної комісії, яка керувала цими роботами, привернули лише чотири персні, один з яких був з ініціалами гетьмана, та хрестик на його шиї. Рештки одягу з покійників та деякі інші речі іще довго лежали покриті рядниною в кутку церкви. "Сумно було виходити з цього Царства мерців, — закінчує свого листа кореспондент, — де живі люди так хижачьки все поруйнували"[37].

Дізнавшись про руйнування склепу Данила Апостола, президія Археологічного комітету звернулася до ВУАН та Полтавського губернського відділу з політичної освіти з проханням терміново розслідувати цю справу та відрядила до с.В.Сорочинці своїх уповноважених (Ф.Красицького та А.Середу) для здійснення відповідних пам'яткоохоронних заходів[38].

Лише після цього пам'яткоохоронцям губернії вдалося домогтися права брати участь в роботі комісій, що проводили вилучення церковних цінностей. Так, значну роботу по експертизі науково-історичної та культурної цінності речей культу, вилучених з ризниць Полтавської губернії, провели співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини М.Рудинський, К.Мощенко, О.Тахтай. Хід та результати цієї роботи засвідчують їх звіти, що збереглися в державному архіві Полтавської області. Так, в третій декаді липня 1922 р. експерти провели огляд цінностей, вилучених з церков Прилуцького, Лубенського, Зіньківського повітів. При цьому з 40 пудів переглянутих речей до Центрального пролетарського музею Полтавщини було передано експонатів загальною вагою біля 2 пудів. Більше 2 пудів цінних з історико-мистецької точки зору речей культу, вилучених з храмів Лохвицького і Роменського повітів, було передано до музею в першій декаді серпня. В другій декаді серпня за рекомендацією фахівців до сховищ музею надійшло ще 9 пудів культових виробів з дорогоцінних металів, які не підлягали утилізації і т.д.[39]. Після втручання ВУАН та Археологічного комітету були передані до Миргородського музею і речі зі склепу Данила Апостола[40].

Не вдаючись до моральної та політичної оцінки кампанії по вилученню церковних цінностей, голова Полтавського губкопмису І.Капустянський на початку 1923 р. констатував, що з точки зору значення для музейного будівництва, конфіскація по губернії церковних цінностей була "найбільш видатною подією 1922 р." [41] "Вона, — вказував він, — дала силу матеріалу, який надзвичайно збагатив церковно-археологічними речами етнографічний відділ музею. Голова комітету спільно з іншими музейними працівниками був постійним учасником конфіскаційної комісії і відбирав все, що мало художню та історичну цінність" [42]. В результаті цієї роботи лише в Полтавський пролетарський музей поступило до 20 пудів срібних художніх виробів. Серед них тонкої ювелірної роботи дарохранительниця в формі старовинної дерев'яної трьохбанної церкви, напрестольний хрест з майстерні московських ювелірів кінця XVII ст., велике "Євангеліє" з філігранним різним окладом (початок XVII ст.), оклад з "Євангелія" гетьмана Данила Апостола. До музею поступили також цінні зразки ювелірного мистецтва XVII—XVIII ст. майстрів Франції, Німеччини, Польщі та інших країн.

Таким чином, представники наукової громадськості, співробітники пам'яткоохоронних органів, музеїв, які працювали у складі комісій по вилученню церковних цінностей, доклали немало зусиль, щоб зберегти унікальні пам'ятки українського народу.

Закономірно постає питання чи вдалося їм повністю виконати це завдання? На жаль, відповідь тут однозначна — ні. Церковні цінності з храмів Кременчуцького, Золотоношського, Хорольського повітів без належної експертизи були відправлені безпосередньо до сховищ Наркомфіну України у Харкові. "Треба гадати, — зазначалось у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за 1922 р., — велика кількість прекрасних речей загинула для науки" [43].

На початку 20-х років радянська держава практично не виділяла коштів на ремонт і реставрацію навіть найбільш визначних культових пам'яток. Щоб пересвідчитись у цьому достатньо познайомитись з ситуацією, що склалась на початку 1923 р., з ремонтом Покровської церкви в Полтаві.

Остання і на початку 20-х років на визначених Полтавським губкопмисом, а згодом — Центральним пролетарським музеєм Полтавщини, пам'яткоохоронних умовах перебувала на утриманні релігійної громади. Щоправда, згідно з наказом голови Полтавського губвиконкому від 1 листопада 1921 р. передбачалось забрати церкву у віруючих, передати її у відання органів народної освіти, відремонтувати і відчиняти "в певні години для огляду, як пам'ятки мистецтва". Наказ цей, однак, не був виконаний і за церквою продовжувала доглядати релігійна громада [44].

Правильність такого вирішення проблем охорони Покровської церкви 2 січня 1923 р. підтвердила губернська ліквідаційна комісія. "Комісія вважає, — зазначалось у її рішенні, — що іншого виходу з ситуації, що склалася, немає, ніж залишити цю церкву в користуванні тієї общини, з якою нині існує договір". На засіданні 2 січня 1923 р. секретар комісії також отримав доручення "виробити за сприяння Центрального пролетарського музею Полтавщини додаткові умови обставини для общини до договору, який заключено з нею, як на археологічну і історичну Цінність" [45].

Рішення губліквідкому опротестувала губернська партійна школа, яка займала приміщення архієрейського будинку і консисторії біля церкви. Навіть за умови обнесення церкви парканом з виходом на сусідню вулицю вона наполягала на її закритті.

В зв'язку з цим М.Я.Рудинський в лютому 1923 р. звернувся до НК УСРР, Археологічного комітету ВУАН, Укрголовполітосвіти, Наукового комітету, Полтавського губвиконкому та губпарткому з листом, в якому вик-

лав свої міркування про заходи щодо охорони Покровської церкви. Зокрема, він вважав необхідним виділення губвиконкомом коштів на ремонт та охорону Покровської церкви, а також просив "відповідні органи відкласти припинення дії договору ліквідації з общиною Покровської церкви до асигнування необхідних для охорони пам'ятки коштів. Покровська церква, - наголошував М.Я.Рудинський, — дивно витримана і в цілому, і в деталях, можливо "лебедина пісня" тої чудової народної творчості архітектурної, яка провела свої традиції від X-XI ст. до кінця століття ХУІП. не підкоряючись і переборюючи вплив візантійського і західно-європейського архітектурних стилів...

Ось чому усяке порушення спокійного "життя" пам'ятки є актом неприпустимим. Дивом Покровська церква пережила всі страшні моменти громадянської війни, які пережили з нею полтавські жителі, і тепер, коли ми вступили в епоху мирного будівництва, було б злочином і перед історією, і перед світлим нашим майбутнім не підійти серйозно до питання про збереження цієї виключної пам'ятки"[46].

Позицію пам'яткоохоронців Полтавщини повністю підтримав Археологічний комітет, голова якого академік Ф.І.Шміт 17 лютого 1923 р. у листі до наркома освіти України В.П.Затонського писав: "У нас і так їх (пам'яток — авт.) вціліло занадто мало і не можна припустити загибелі такої пам'ятки"[47].

Відповідь В.П.Затонського від 9 березня 1923 р. на клопотання пам'яткоохоронних органів і наукової громадськості говорить сама за себе. "Наркомос, — говорилося в ній, — за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, і обстеженням Софійського собору в Києві і Покровської церкви в Полтаві зайнятися не може.

Якщо дійсно стан їх складає небезпеку в розумінні повного руйнування, пропонує залучити до обслідування місцеві губвиконкоми, в розпорядженні яких мають відповідні технічні сили. Можливо з'ясується необхідним в результаті прийняти які-небудь заходи; але якщо буде хоча б найменша можливість відкласти витрату коштів на ремонт згаданих храмів до кращих часів, доведеться це зробити. Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливіх і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини"[48].

В зв'язку з цим не викликає здивування рішення президії Головного управління з професійної освіти НКО УСРР від 10 березня 1923 р., яка, "не надаючи особливого значення охороні цінностей Покровської церкви", передала клопотання Археологічного комітету на висновок місцевого губвиконкому[49]. Той же, відступивши під тиском губпартшколи і відібравши Покровську церкву у релігійної громади,

коштів на ремонт пам'ятки так і не знайшов. В зв'язку з цим, зазначалось у звіті Центрального пролетарського музею Полтавщини за 1923 р., виняткової ваги пам'ятка культурної архітектури була поставлена під загрозу загибелі[50].

На жаль, від подібної небезпеки не були гарантовані і інші культурні пам'ятки, а особливо ті, які ще належало виявити, дослідити та взяти під догляд і захист пам'яткоохоронців. На початку 20-х років вони прагнули надати цій роботі планомірного і систематичного характеру. Немало було зроблено і для музеєфікації культурних пам'яток. В багатьох випадках вдалося зберегти пам'ятки хатніх молитовних будинків та монастирів, приходських храмів. Однак, ці здобутки далися ціною великих зусиль пам'яткоохоронців, які в кожному випадку загрози пам'яткам змушені були долати якщо не протидію, то байдужість з боку органів державної влади. Останні мало зважали на пам'яткоохоронні застереження інструкцій до декрету про відокремлення церкви від держави, звертаючись до них лише під тиском подвижників збереження історико-культурної спадщини.

¹ Касимова І.А. Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури // *Козацькі старожитності Полтавщини. Збірник наукових праць*. - Полтава: Криниця, 1993. - Вип.1. - С.121-132.

² Жук В.Н. Скарби полтавського древлєсховища // *Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства*. - Полтава, 1991. - С.80-81.

³ Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний нарис//*Збірник, присвячений 35-річчю музею*. - Полтава, 1928. - Т.1. - С.1-15.

⁴ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С.46.

⁵ *Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. - Полтава, 1919. - Вип.1. - С.VII.

⁶ *Полтавские епархиальные ведомости*. - 1917. - №14. - СЛ129-1131.

⁷ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України*. - Ф.2581. - Арк.1-3,5.

⁸ Там само. - Ф.2201, оп.1, спр.1202. - Арк.1.

⁹ Там само. - Арк.2,3.

¹⁰ Там само. - Ф.2457, оп.2, спр.4. - Арк.49,53.

¹¹ Там само. - Ф.2201, оп.1, спр.1208. - Арк.3.

¹² Там само. - Ф.2457, оп.2, спр.4. - Арк.48.

¹³ Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // *Пам'ятки України*. - 1989. - №3. - С.12.

¹⁴ ЦДАВО України. - Ф.2201, оп.1, спр.1202. - Арк.12.

¹⁵ Там само. - Ф.2457, оп.2. - Арк.53,62-63.

¹⁶ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. - К., 1991. - С.30.

¹⁷ Кот С.І. Охрана памятников истории и культуры в годы Советской власти // *Историко-культурное наследие Полтавщины*. - К., 1987. - С.46.

¹⁸ Рудинський А. Архітектурне обличчя Полтави. - Полтава, 1919.

¹⁹ Щербаківський В. Матеріали до вивчення Полтавщини. З записної книжки подорожного // *Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. - Полтава, 1919. - Вип.1. - С.106-109.

- ²⁰ Семикин Мих. Об охране памятников деревянного церковного зодчества и предметов церковной старины // Бюллетень губерніального відділу народної освіти на Полтавщині. - 1922. - №3. - С.29-31; №5-6. - С.35-37.
- ²¹ Бюллетень кабінету антропології та етнології ім.Хв.Вовка. - К., 1925. №1. - С.29.
- ²² ЦДАВО України. - Ф.166, оп.4, спр.192. - Арк.56 - 57.
- ²³ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук України (далі ІР ЦНБ НАН України) . - Ф.Х., №31568. - Арк.6
- ²⁴ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.4, спр.192. - Арк.170.
- ²⁵ Там само. - Арк.56.
- ²⁶ Там само. - Арк.111.
- ²⁷ Там само. - Арк.60 зв.
- ²⁸ Державний архів Полтавської області (далі ДАЛО). - Ф.3872, оп.1, спр.1031. - Арк.18.
- ²⁹ Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАН України). - Ф.ВУАК, спр.45. - Арк.3.
- ³⁰ ІР ЦНБ НАН України. - Ф.Х №19907. - Арк.4-5.
- ³¹ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.4, спр.192. - Арк.116.
- ³² Об отделении церкви от государства и школы от церкви. - Харьков, 1920. - С.3 - 15.
- ³³ ДАПО. - Ф.3121, оп.1, спр.57. - Арк.35.
- ³⁴ Державний архів Черкаської області. - Ф.1750, оп.1, спр.6. - Арк.3-4.
- ³⁵ ДАПО. - 3872, оп.1, спр. 1013. - Арк.41-42.
- ³⁶ Там само. - Ф.2068, оп.1, спр.23. - Арк.49-50,56.
- ³⁷ НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК, спр.41. - Арк.44зв.
- ³⁸ Там само. - Спр.4.- Арк.312.
- ³⁹ ДАПО. - Ф.495, оп.1, спр.2. - Арк.1-3 зв; Ф.1503, оп.1, спр.106. - Арк.77.
- ⁴⁰ НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК, спр.177. - Арк.18 зв.
- ⁴¹ ІР ЦНБ НАН України. - Ф.Х, №31568. - Арк.11.
- ⁴² Там само. - №19007. - Арк.6-7.
- ⁴³ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.4, спр. 192. - Арк.60.
- ⁴⁴ ДАПО. - Ф.1503, оп.1, спр 82.- Арк.101.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.2, спр.456. - Арк.30.
- ⁴⁶ НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК, спр.13. - Арк.50-52.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп.2, спр.456. - Арк.45.
- ⁴⁸ НА ІА НАН України. -Ф.ВУАК, спр.6. - Арк.6.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. - Ф.166, оп.2, спр.456. - Арк.110.
- ⁵⁰ Там само. - Арк.212.

Денисенко О.

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.)

Одним з найважливіших чинників багатогранної і різноманітної за своїми проявами духовної розбудови в суверенній Україні є розширення культурного фонду, активне включення до нього духовної спадщини. Важливе значення в цьому процесі відіграє об'єктивне неупереджене відновлення в історичній пам'яті народу його минулого, імен тих, хто в різні часи творив і збагачував культуру, що увійшла до духовної скарбниці

нашої держави, усвідомлення історичних традицій, вивчення досвіду культурного будівництва в різні періоди. Особливий інтерес представляє вивчення періоду Української держави, яка існувала з квітня по грудень 1918 р., і «незалежно від будь-яких ідеологічних симпатій чи антипатій, треба визнати, що період Гетьманщини дав зразки упорядкованих відносин, адміністративного та культурного будівництва й активної зовнішньої політики»¹.

У тісному зв'язку із завданнями державного та культурного будівництва вирішувались проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини, повернення культурних цінностей українському народу, які з різних причин знаходились за межами України. Вирішення всього комплексу питань у цій галузі потребувало фахівців-археологів, архівістів, археографів, архітекторів, бібліотекарів, мистецтвознавців, музеєзнавців, реставраторів, художників, знавців народного ремесла тощо.

Ідея створення осередку фахової підготовки таких спеціалістів в Україні, багатій на пам'ятки старовини, з'явилась напередодні XI Археологічного з'їзду та під час його роботи в 1899 р. Діяльність щодо створення Археологічного інституту в Києві активізувалася в 1909 р. Було розроблено проект Статуту та загальні положення про Інститут за зразком С.-Петербурзького і Московського археологічних інститутів, але з урахуванням місцевих особливостей².

В1912 р. група київських професорів на чолі з М.В.Довнар-Запольським знову розгорнула діяльність по створенню Археологічного інституту. 30 серпня 1917 р. було одержано дозвіл на відкриття Інституту, але фактично заклад почав діяти з 1918 р.³ Першим директором було обрано професора Київського університету св.Володимира М.В.Довнар-Запольського, ученого, який протягом всього творчого життя приділяв багато уваги дослідженню історії України, її історико-культурної спадщини. Він був серед засновників та активних членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, ініціатором створення і співробітником Київської Археографічної комісії⁴. Відомий учений створив наукову школу майбутніх істориків. Серед учнів М.В.Довнар-Запольського — відомі дослідники історії України Д.І.Дорошенко, О.Ю.Гермайзе, П.П.Курінний, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко.

Ученим секретарем Інституту стала Наталія Дмитрівна Полонська, яка плідно займалася викладацькою діяльністю, працювала в наукових товариствах, приділяла багато уваги дослідженню пам'яток археології та історії, роботі університетського музею старовини. Варто зазначити, що Дослідниця завжди цікавилась вивченням історико-культурної спадщини, вона підготувала велику працю, куди увійшов значний фактичний